

ԲՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԻՍԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

Շուշան Խաչատրյան

Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ կրոնական գործոնի անհերքելի առկայության մասին է խոսում բռնությունների ընթացքում կրոնական ենթատեքստի դրսևորումը: Կրոնական տեքստերի գործածումը, իսլամադավան հոգևորականների կոչերի ազդեցությունն առավելագույնս հանգեցրին չպատերազմող, խաղաղ և անզեն բնակչության հանդեպ կրոնական երանգավորում ունեցող բռնությունների, որոնք վայրագություններն իրականացնողի աչքին բնավ բռնություններ չէին, այլ կա՛մ միսիոներություն, կա՛մ ծառայություն սեփական աստծուն¹:

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում սպանությունները կատարվում էին առանձնահատուկ դաժանությամբ՝ կոտանքների ուղեկցությամբ՝ դրանց հաղորդելով ծիսականություն, հաճախ կիրառելով «քրիստոնեական» ենթատեքստ՝ խաչելով, սպանելով եկեղեցիների խորանների վրա և այլն: Դաժան բռնությունների էին ենթարկվում հատկապես քրիստոնյա հոգևորականները: Այն դեպքերում, երբ հայերը մահվան սպառնալիքով կրոնափոխ էին լինում, թուրքերի համար դադարում էին *գյամուր* լինելուց, իսկ իսլամադավանին սպանելը մեղք է համարվում ըստ Դուրանի, որը չնայած ոչ միշտ էր հաշվի առնվում կրոնափոխ եղածների պարագայում²:

Հայերի կոտորածներին ծիսականություն հաղորդելու միտումը երևում է այն վկայություններում, որտեղ հատուկ բառեր, կոչեր, կանչեր կամ ձայնարկություններ են օգտագործվում: Յակոբ Կյունցլերն իր հուշագրության մեջ ասում է. «Կրակոցների ընթացքում լսեցինք նաև արար կանանց ուժգին «**լիլիլիլիլի**» **գոչյունները....** Մուսուլման կանայք սովորություն ունեն այդպես ոգևորել իրենց ամուսիններին քրիստոնյաներին սպանելիս»³: Ծիսականացված սպանությունների ու բռնությունների մասին հաղորդվում է նաև համիդյան կոտորածների վերաբերյալ ականա-

¹ Հայերի կոտորածն իսլամական ֆատալիզմին բնորոշ ներկայացվում է որպես ալլահի կամքը. «Տիկին Էհմանը վալիին կնոջ քով գացած էր որպեսզի հետաձգեր քանի մը հիւանդներու մեկնիլը: Վալիին կինը պատասխանած էր.

– Երբ Ալլահը որոշած է որ անոնք մեկնին Շաբաթ օր, չկրնար փոխուիլ:

Վալիին կինը անեցուցած էր նաև որ,

– **Ալլահը որոշած է նաև որ այս տարի ջուրի տեղ արին սպիտի հոսի:**

Ուրեմն դիմումը անօգուտ էր» (Ջեյքոպսըն Մ., *Օրագրություն*, 1907-1919, թարգմ. Ներսես եպ. Բախտիկեան, Միհրան Միմոնեան, Անթիլիաս, 1979, էջ 113): Մեջբերումներում կատարված այս և տեքստում առկա մյուս ընդգծումները մերն են:

² Ասվածի վկայությունն է հետևյալ օրինակը. «...ասկյարներն սպանեցին իմ փոքրիկներին՝ նրանց գլուխներն իրար խփելով: Նրանք բռնաբարեցին Շիրինին, հետո կտրեցին նրա կրծքերը: Նա տանջամահ լինելով հոգին ավանդեց իմ աչքի առջև, իսկ ինձ կենդանի թողեցին՝ ասելով. «**Դու կրոնափոխ ես եղել, դու մուսուլման ես**» (Գեյթս Հ. Լ., *Հռչարված Հայաստան*, ՀՑԹԻ, Երևան, 2015, էջ 69): Հմնտ. Гуйта Дж., *Шейх Файез эль-Гусейн о геноциде армян: “Ислам непричастен к их деяниям!”*, ФАМ, Москва, 2007, сс. 213-214:

³ Կյունցլեր Յ., *Արյան և արցունքների երկրում*, ՀՑԹԻ, Երևան, 2011, էջ 33:

տեսների վկայություններում. ծիսականացված սպանության այդպիսի մի խոսուն դրվագ է ներկայացնում Լորդ Քինրոսը. «Երբ երիտասարդ հայերի մի մեծ խումբ բերվեց շէյխի առջև, նա հրամայեց նրանց գցել իրենց մեջքերի վրա և բռնել ձեռքերից և ոտքերից: Ապա, ակնատեսի բառերով, **նա սկսեց արտասանել Գուրանից տողեր և կտրեց նրանց կոկորդները գոհաբերվող խոյի մասին մեքքայական ծեսից հետո**»⁴:

Հենրի Մորգենթաուն հաղորդում է, որ Մեծ եղեռնի գլխավոր ծրագրողներից մեկը Թալեաթը, ատում էր կրոնները: Սակայն նրա հետևյալ երկու մտքերից պարզ է դառնում, որ ամենից շատ ատում էր քրիստոնյաների կրոնը. «Ես անձամբ կարող եմ հավաստել, որ իսլամը նրան բոլորովին չէր հուզում, քանզի իր կուսակցության բազում առաջնորդների նման նա էլ էր արհամարհանք տաժում ցանկացած դավանանքի հանդեպ: Մի անգամ նա ասաց ինձ. **«Ատում եմ բոլոր քահանաներին, ռաբբիներին ու խոջաներին**»⁵, և «Անգլիացիները ոմբահարել են Դարդանելը և սպանել երկու թուրքի,- հետո ավելացրեց,-**ամեն մի սպանված մահմեդականի դիմաց մենք երեք քրիստոնյա կսպանենք**»⁶: Իսկ հետևյալ հատվածից երևում է, որ Թալեաթն ատում է քրիստոնյաներին, իրեն հոգեհարազատ է զգում իսլամին և իր ինքնությունը ներկայացնում որպես իսլամական. «-Ինչո՞ւ եք այդքան հետաքրքրվում հայերով. դուք հրեա եք, այդ մարդիկ՝ քրիստոնյա: **Մահմեդականներն ու հրեաները միշտ լավ հարաբերություններ են ունեցել միմյանց հետ:** Հրեաներին **մենք** լավ ենք վերաբերվում: Ինչի՞ց եք բողոքում: Ինչո՞ւ եք **մեզ** խանգարում **այդ քրիստոնյաների** հետ անել այն, ինչ ցանկանում ենք»⁷:

Թուրքերը և քրդերը կողոպտում էին քրիստոնեական եկեղեցիները, պղծում դրանք, կապկում էին եկեղեցական ծիսակատարությունները, ծաղրում քրիստոնյաներին. «...ծեծում էին տերտերներին ու հասցնում անգիտակից վիճակի՝ ձևացնելով, թե իբր նրանք խոռվության կազմակերպիչներն են»⁸:

Կրոնաձիսական երանգավորում ունեցող բռնություններն ու սպանությունները Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ կրոնական գործոնի առկայությունն ապացուցող փաստերի համախումբ են՝ իրենց բաղկացուցիչ տարրերով: Ցեղասպանական գործողություններն սկսելուց առաջ ընդունված էր կրոնական օրհնություններ ստանալը: Հայերին տեղահանելու և ոչնչացնելու շատ որոշումներ տրվում էին մզկիթներում. «Այսօր բոլոր մզկիթներէն կը յայտարարուէր թէ բոլոր հայերը պիտի աքսորուէին: Հայերը չորս օր միայն ժամանակ ունէին իրենց ինչքերը ծախելու...»⁹: Քրիստոնյաների կոտորածը համարվում էր Ալլահին մատուցվող հատուկ տուրք, գոհաբերություն, քանի որ ընդունված էր Ալլահին աղոթել և

⁴ Lord Kinross, The Ottoman Centuries, *The rise and Fall of the Turkish Empire*, New York, Morrow Quill, 1977, p. 560.

⁵ *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը*, ՀՅԹԻ, Երևան, 2012, էջ 21:

⁶ Նույն տեղում, էջ 114:

⁷ Նույն տեղում, էջ 249:

⁸ Նույն տեղում, էջ 229, 230:

⁹ Ճեյքըպարն Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 107:

օրինանք խնդրել՝ սպանդի գործը սկսելուց առաջ. Հենրի Մորգենթաուի ընկալման համաձայն՝ այդ ամենը կրոնական ֆանատիզմ էր, որով իրենք ծառայում էին Ալլահին. «Եթե ավելի վաղ անցյալում կատարված բոլոր ջարդերը համեմատենք թուրքերի արածի հետ, ապա կնկատենք՝ դրանց հատուկ է մի հատկանիշ, որը կարելի է հիշատակել որպես գրեթե արդարացում. **դրանք կրոնական ֆանատիզմի հետևանք էին, և այն հրահրող կանանց ու տղամարդկանց մեծ մասն անկեղծորեն հավատում էր, որ իրենք այդպես ծառայում են Արարչին:** Անկասկած, կրոնական մոլեռանդությունը նաև թուրք ու քուրդ խուժանի հիմնական մղիչ ուժն էր. **նրանք հայերին գլխատում էին որպես ալլահին մատուցվող ծառայություն,** սակայն նրանք, ովքեր մտահոգացել էին հայերի կոտորածը, նման շարժառիթ չունեին: Իրականում նրանք բոլորն աթեիստ էին, որ իսլամը հարգում էին ոչ ավելի, քան քրիստոնեությունը, և նրանց դրդող միակ շարժառիթը սատնասիրտ ու հաշվարկված պետական քաղաքականությունն էր»¹⁰:

Լեալի Դևիսը պատմում է, թե ինչպես թուրքերը Խարբերդի հյուպատոսարանի դիմացի հրապարակում նամագի էին հավաքվում, և լսվում էր, թե ինչպես են Ալլահին խնդրում օրինել քրիստոնյաներին բնաջնջելու իրենց ջանքերը¹¹:

Այն, որ հայերի կոտորածն իսլամադավան լայն գանգվածի կողմից ընկալվում էր կրոնական պարտք, բարեպաշտական արարողություն և, ավելին, զոհաբերություն, վկայում են հալածիչների խոսքերը: Նրանք հայերին կոչում էին դուրբան, դուրբանացու, այսինքն՝ զոհաբերություն, և ուղարկում էին այլ իսլամադավանների՝ կրոնական էյֆորիա ապրելու համար. «Հայտե՛... ձեզ ալ Արարներուն դուրպանցու կը դըրկենք. քիչ մըն ալ անոնք թող զարնեն-ձգեն, առեւանգեն»¹²:

ա) Հոգևորականների հանդեպ բարբարոսության դրսևորումները

Առանձնահատուկ դաժանությամբ առաջին հերթին սպանվում էին քրիստոնյա հոգևորականները: Զավեն պատրիարքը հոգևոր սպասավորներից «առաջին նահատակ» է դիտում Սահակ վրդ. Օդաբաշյանին, որը Սեբաստիայից դուրս գալուց երկու օր հետո սպանվում է Մուշեհիրիի մոտ՝ Սեբաստիայի կուսակալ Մուամմերի թիկնապահ չերքեզ Ջելալի ու նրա ընկերների կողմից¹³:

Հայ հոգևորականությանը ոչնչացնելու մի հատուկ հրահանգ-ժածկագիր ենք գտնում Արամ Անտոնյանի «Մեծ ոճիրը» գրքում, որտեղ հրամայվում էր հատկապես ջանասիրությամբ աշխատել հոգևորականներին ոչնչացնելու ուղղությամբ. «Հակառակ անոր որ **ծանօթ անձնաորութեանց (հայերու) կղերական դասակարգին գոյութիւնը ջնջելու համար ամէնէն անելի աշխատիլ պէտք է,** կ'իմանանք որ

¹⁰ Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը..., էջ 241: Հմմտ. Հայերի կոտորածը՝ որպես ծառայություն Ալլահին՝ Գաբրիելեան Կ., Եղեռնապարտի Փորձում Հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիայի, Պոսթըն, 1924, էջ 524, 525:

¹¹ Դևիս Լ. Ա., Սպանդի նահանգը, Ե., 2001, էջ 145:

¹² Գաբրիելեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 168:

¹³ Տե՛ս Զաւէն արքեպիսկոպոս, Պարբիարքական յուշերս. վատերագիրներ և վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 82:

այդպիսիներ Սուրիոյ եւ Երուսաղէմի պէս կասկածելի տեղեր կը դրկուին: Ասանկ թոյլտուութիւն մը աններելի յանցանք է: Այդ կարգի խոռվարարներուն աքսորավայրը անէութիւնն է: Կը յանձնարարեն որ ըստ այնմ գործողութիւններ կատարէք: 1 Դել. 915. «Ներքին Գործոց Նախարար» ԹԱԼԵԱԴ»¹⁴:

Արամ Անտոնյանը հոգևորականներին սպանելու այս հրամանի շուրջ հետևյալն է գրում. «Այս հեռագրին հետ կ'արժէ յիշատակել որ գաւառներու խմբական ջարդերու միջոցին ամէնէն զարհուրելի չարչարանքներով սպաննուողները եղան կրօնատրները, առաջնորդ, վարդապետ, քահանայ, եւ այլն: Ընդհանրապէս կտոր կտոր ըրին զանոնք, օրերով բանտերու մէջ տանջելէ ետքը: Նոյն իսկ Պօլսոյ Պատրիարքը, երբ Պաղտատ աքսորեցին, պիտի սպաննէին միեւնոյն կերպով, բայց Անէի գայմաքամին պատասխանատուութեան վախը փրկեց զինքը»¹⁵:

Կաթոլիկ միաբան Եասենթ Սիմոնն սպանությունների առնչությամբ ասում է, որ ամեն ինչ կատարվելու էր որպէս Ղուրանի հրահանգ¹⁶: Նա գրում է, որ իր տեսած բռնագաղթվածների քարավաններում «40 հոգիէ բաղկացող իրաքանչիւր խմբակին մէջ քահանայ մը կար: Կը կարծէին այսպէս արատաւորել քահանային սքեմը, զայն խառնելով ոճրագործ սեպուած մարդոց մէջ...»¹⁷: Եասենթ Սիմոնի այս վկայությունն ավելի շատ ծիսականացման դրվագ է, քան քահանայի սքեմը արատավորելու ջանք. նպատակն էր «գլխավորների» խմբերի կազմը ձևավորել այնպէս, որ ներկա գտնվեն տվյալ կրոնի հոգևոր առաջնորդները, որոնք, իրենց հոտի գլուխը լինելով, ընկալվում էին որպէս գլխավոր հանցավորներ՝ ընդդէմ իսլամի: Իսլամադավանների կառավարական հովանու ներքո ապրող ոչ իսլամադավանները դեռևս միջնադարից եկած մտայնության համաձայն ընկալվում էին որպէս Իբլիսի՝ սատանայի խաբէություններին հեշտությամբ ենթարկվող խմբեր, և նրանց հանդէպ սպանող իրականացնելու հրահանգները կարող էին ներկայացվել որպէս Ալլահի պայքար Իբլիսի դէմ¹⁸:

Ցեղասպանությունը վերապրած Վերոնիկա Բերբերյանի հուշերում ևս նկարագրվում է, թէ ինչպէս են Բողազլյան քաղաքում թուրքերն իր պապին՝ Հակոբ քահանային, եկեղեցի գնալու ճանապարհին ձերբակալում և ապա Քելլերի ձորում գլխատում ու կտրված գլուխը որպէս խաղի օրյեկտ, գլորում փողոցներով: Վերապրողը գրում է. «Մարմինը գցում են ձորը, իսկ գլուխը հանձնում են երիտասարդներին, որոնք ծաղրի համար փողոցներում գլուխը գլորում են մի քանի օր»¹⁹:

¹⁴ Անտոնեան Ա., *Մեծ ոճիրը*, Ե., 1990, էջ 102, 103:

¹⁵ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 103, թ. 12 հղումը:

¹⁶ Տե՛ս Եղբայր Եասենթ Սիմոն, *Մարտին. հերոս քաղաք*, Ջնոնիե, 1991, էջ 40:

¹⁷ Նոյն տեղում, էջ 59:

¹⁸ Տե՛ս ավելի մանրամասն James J. Reid, “Philosophy of State –Subject Relations, Ottoman Concepts of Tyranny, and the Demonization of Subjects: Conservative Ottomanism as a Source of Genocidal Behaviour, 1821-1918” in *Studies in Comparative Genocide*, edited by Levon Chorbajian and George Shirinian, New York, 1999, pp. 62-65:

¹⁹ ՀՅԹԻ ֆոնդեր, ք. 8, ֆ. հ. 81(1), թպ. 242, էջ 4:

Հոգևոր սպասավորների հանդեպ իրականացրած խոշտանգումների թվում բազմիցս հիշատակվում է մորուքի մազերը հատ-հատ պոկելու կտտանքը, որին հետևում էր սպանությունը՝ այն դեպքում, երբ հոգևորականը հրաժարվում էր կրոնափոխ լինել²⁰. «Ամբողջ երեք քառորդ ժամ, քահանան նշառակ կը դարձնեն գազանային մոլուցքին հնարած տեսակ տեսակ լուտանքներուն, անպատուութիւններուն ու ծաղրին: **Մօրուքին թելերը մեկ մեկ կը փրցնեն ու գետին կը ծածկեն.- «քու Տիրոջդ պէս...»**: Աշակերտն ալ կը փորձէ իր Տիրոջ նմանիլ լռելով, աղօթելով, ներելով...»²¹: Մուշեղ քահանա Մուշեղյանի «**Մօրուքը կը փետեն**, եղունգները կ'աքցանեն, բանտի բակը ջուրի մէջ մերկ կը պառկեցնեն ժամերով, ափին մէջ հակիթ կը խաշեն՝ ձեռքին տակ կրակ վառելով, մինչ իր միսերը կ'այրէին եւ մարմինը կը գալարուէր ցալի նոպաներուն տակ, ուր ուրեմն ասանդելով հոգին՝ **Քրիստոսի պէս խաչուելով**»²²: Թեոդիկը պատմում է Կ. Պոլսի կաթողիկոս առաջնորդի՝ Միքայել Խաչատուրյանի մահվան մասին. «... **նախ անոր մօրուքը կը փետեն**, յետոյ ձեռքերը ետեւ կը կապեն եւ նախատալից հրմշտուքներով գետափ կը տանին զինք: Երբ ակոսները խլելուն կուգայ կարգը, տարաբախտ եկեղեցականը կը փութայ հանել կեղծ ատամնաշարքը՝ ցականք մը պակաս կրելու յոյսով: Այդ յոյսն ալ ի դերեւ կ'ելլէ սակայն, վասնզի բիրտ թաթեր սկսած էին արդէն անխնայ բզքտել լինտերը: Այնուհետեւ կը մերկացնեն զինք եւ վիզին խաչն ու եպիսկոպոսական մատանին կորզելէ ետք՝ հրաման կ'ընեն զինուորներուն, որ իրենց մոյկերով կոխկռտեն անոր մարմինը: Կատաղութիւննին չի կասիր հոն: **Խար ու խոի կը ցանեն անոր ջախջախ կործքին վրայ եւ բռնկցնելով՝ սուրճ կ'եփեն հոն**, մինչ ուրիշ մը ականջները կը կտրէր եւ կրակը կը ձգէր զանոնք: Ծերունազարդ Գերապայծառին այլեւս անճանաչ դին կը փոխադրուի հուսկ ուրեմն աղբակառք, նետուելով մօտակայ գոբիի մը մէջ...»²³: Գրեթէ նոյն կտտանքները կատարվում են Տիգրանակերտի Մկրտիչ վարդապետ Զլղատյանի հետ. նրան պտտեցնում են փողոցից փողոց, թքում վրան, **մի խոջա առաջանում է և ասում, թող նրա Աստվածը փրկի իրեն**, որ իրենք տեսնեն, իսկ **ուլեմաները՝ իսլամ գրագետները նվազելով խեղկատակ թատրոն են ցույց տալիս, ոստիկանապետը մորուքն է փետում**, ատամները քաշում, հրաշեկ երկաթ դնում քունքին, մարմինը մորթազերծ է անում և արդեն դիակը պտտեցնում է և քարյուղով վառում²⁴: Թեոդիկը նաև պատմում է քահանայի մորուքը արտաթորանքով պատելու մի արարքի մասին²⁵:

Քրիստոնյա հոգևորականներին նաև հրամայվում էր կատարել նվաստացուցիչ աշխատանք. «... կառավարութիւնը այս կղերականները բանտ նետելով, ուզեց նուաստացնել Քրիստոսի քահանայութիւնը: Քահանաները գործածուեցան որպէս

²⁰ Տե՛ս Թաուոզճեան Տ. Ներսէս Աւագ քնյ., *Տառապանքի օրագիր*, խմբ.՝ Թ. Թորանեան, Պէյրութ, 1991, էջ 123:

²¹ Եղբայր Եասենթ Սիմոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 86:

²² Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 340:

²³ Նոյն տեղում, էջ 341:

²⁴ Նոյն տեղում, էջ 360:

²⁵ Նոյն տեղում, էջ 599:

ուստիկանատան ծառաներ. բակը ավելցին, իրենց կոնակներուն վրայ աղբ շակեցին, մէկ խօսքով՝ որպէս հանրային անվաճումներ ծառայեցին: Բայց անոնք այնքան յօժարութեամբ եւ գուարթամտութեամբ կատարեցին այն գործը, որ պետական պաշտօնեաներուն հիացումը խլեցին.-Խէրն անիծած, կը գոչէր անոնցմէ մին, զիրենք երբ խոնարհեցնէք, կարծէք թէ իրենց բարիք մը կ'ընէք»²⁶:

Քրիստոնեությունը նվաստացնելու համար երբեմն հոգևորականներին անարգանքի էին ենթարկում իրենց եկեղեցիներում, իսկ երեցկանանց բռնաբարում հենց սրբավայրերի մեջ²⁷:

Ներսէս եպս. Դանիելյանը՝ Յոզղաթի հայ առաքելական վերջին առաջնորդը, կացնահարվեց²⁸: Մկրտիչ քահանա Գալեոնճյանին «...հրկիզելէ առաջ, դահիճները վերջընթեր հաճոյք մըն ալ ըմբռշխնած են՝ աչուրները փորելով...»²⁹:

Մարտիրոսի պսակի է արժանանում նաև Մարդինի հայ կաթողիկէ եպիսկոպոս Իգնատիոս Մալոյանը, որը 2001թ. դասվեց Կաթողիկէ եկեղեցու երանելիների շարքում՝ Հովհաննէս Պողոս II պապի կողմից: Նրան քանիցս առաջարկում են կրոնափոխ լինել, սակայն նա հրաժարվում է³⁰. «Մոլեռանդ մահմետական մը կ'ընէ Մալոյեան Գերապայծառին մասին, թէ **«անոր եպիսկոպոսական մարմինը երկուքի պիտի բաժնէր»**³¹:

Կտտանքները հոգևորականների հանդեպ հիմնականում իրականացվում էին ստահոդ մեղադրանքների պատճառով. Լիբանանի կապուչին միսիոներ հայր Լեոնար Պասպտացին³², որը Հիսուսի Թանկագին Արյուն եղբայրության վարիչն էր, ամբաստանվեց իր եղբայրության անվանման պատճառով. «Մամտոսի պէյ «թանկագին արին» բառերուն մէջ ակնարկութիւն մը գտաւ մահմետական արինին, որուն առատ հեղումին իբր թէ քաջալերողն ու հրահրիչն էր սոյն միսիոնարը: ... Ու Հայր Լեոնարը ծածկեցին անարգանքներով, նախատեցին, վրան թքին ու հարուածեցին: Բայց անկկա զվերջ անյողողող մնաց: Որքան քափուչինը ուժաքամ կը դառնար, այնքան նահատակը կը հրճուէր անոր մէջ»³³: Մեկ այլ դեպքում ատելության առարկա էր ֆրանցիսկյան հոգևորականների գոտին՝ «Ֆրանցիսկոս» կոչվելու պատճառով. «Չարչարանքներուն յաջորդեց խոնարհեցումը: Ո՛չ ոք զերծ չմնաց նուաստացումներէն, ո՛չ ոքի խնայեցին: Բանտարկեալներէն ոմանք իրենց մէջքին շուրջ Ս. Ֆրանսիսկոսի պարանը կապած ունէին: Մամտոսի պէյի աչքին՝ այդ գօտին, «Ֆրանսիսկոս» անունը կրելուն պատճառով, խորհրդանիշ մըն էր Ֆրան-

²⁶ Եղբայր Եասենթ Սիմոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 71:

²⁷ Թէոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 361:

²⁸ Ներսէս եպս. Դանիելեան, *Կաթիլ մը ջուր այրած սրբերու*, Հալէպ, 2010, էջ 21:

²⁹ Թէոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 192:

³⁰ Տե՛ս *Իգնատիոս Մալոյեան՝ Մարդը եւ նահապտակը*, Զմմատ, 2001, էջ 44:

³¹ Նույն տեղում, էջ 77:

³² Հոգևորականի անունը պահպանել ենք արևմտահայերեն ուղղագրությամբ:

³³ Եղբայր Եասենթ Սիմոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 59:

սայի հետ գաղտնի կապի մը եւ նշան մը՝ յեղափոխական կուսակցութեան պատկանելիութեան»³⁴:

Անարգանքներից գերծ չեն մնում անգամ մահացած հոգևորականների դիակները: Ջավեն պատրիարքը պատմում է Ներսես եպիսկոպոսի՝ Մշո Ս. Կարապետ վանքի միաբանի մասին, որը 1915-ին հիվանդանում է և վախճանվում Մուշում. «Մուշի իսլամները անոր մարմինը գերեզմանէն հանելով փողոցները կը քաշկոտեն բարբարոսաբար»³⁵: Թեոդիկը պատմում է Հովհաննես ավագ քահանա Դերձակյանի մասին, որի դիակը հանում են գերեզմանից ու, որովայնը պատռելով, փորձում այնտեղ պայթուցիկ գտնել³⁶:

բ) Բռնությունները և սպանությունների ծիսականացումը

Դեսպան Մորգենթաուն մի հետաքրքիր ակնարկ ունի այն մասին, թե ինչպես էին հնարվում կոտանքները. «Մի անգամ ես քննարկում էի իրավիճակը մի թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյայի հետ, ով մանրակրկիտ նկարագրում էր կիրառվող կոտանքները: Նա չէր թաքցնում, որ դրանք կազմակերպված են կառավարության կողմից, և թուրք այլ պաշտոնյաների նման նա էլ էր խանդավառությամբ արտահայտվում դրանք անիծյալ ժողովրդի հանդեպ կիրառելու մասին: Այդ պաշտոնյան ինձ ասաց, որ ամեն ինչ՝ բոլոր մանրություններով, քննարկվել է գիշերային խորհրդակցությունների ժամանակ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գլխավոր գրասենյակում: Տանջելու յուրաքանչյուր նոր մեթոդ թուրք պաշտոնյաները ողջունում էին որպես փայլուն հայտնություն, գիշերային խորհրդակցությունների մասնակիցները մշտապես տքնում էին՝ կոտանքի նոր մեթոդներ հայտնագործելու համար: Նա խոստովանեց, որ **իրենք նույնիսկ խորացել են իսպանական ինկվիզիցիայի և պատմական այլ հաստատությունների՝ տանջահար միջոցներին վերաբերող արխիվների մեջ և որոշ մեթոդներ վերցրել այնտեղից**: Նա ինձ չասաց, թե ով է այդ գազանային մրցակցության հաղթողը, սակայն Հայաստանով մեկ տխրահոջակ առաջնությունը պատկանում էր Ջևդեթ բեյին՝ Վանի վալիին... հայտնի էր որպես «Բաշկալեի պայտողը»³⁷:

Կրոնական նրբերանգը և բռնություններին ծիսականացում հաղորդելու մի առանձնահատկություն է դանիացի միսիոներուհի Մարիա Յակոբսենի վկայությունն այն մասին, որ տեղահանությունների համար միշտ ընտրվում էր կիրակի օրը՝ քրիստոնյաների սուրբ օրը. «Թուրքերը որպեսզի ատելի դժուարացնեին իրենց

³⁴ Եղբայր Եասենթ Սիմոն, նշվ. աշխ., էջ 56:

³⁵ Ջալեն արքեպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 18: Տե՛ս նաև Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 104. «Աղէտի նախօրէին, իր թարմ գերեզմանը բացած եւ օծեալ մարմինը դուրս հանելով՝ խուժանը գետնէ գետին քաշկոտած է զայն, ոտքերուն չուան կապած, թունդ հայրենասէր նկատող ու տարիներէ ի վեր ազգային իրաւանց դէմ ոտնձգութեանց առթիւ իր հօտին շահերը պաշտպանողի համբաւ վայելող հոգեւորականի դիակէն, իսկ վրէժ լուծած եւ Քրիստոնէութիւնը նախատած ըլլալու այն դիւային երանութեամբ, որ Միալիմանին յատուկ է սուկ: Դիակը յետոյ նետուած է մօտակայ առու մը, պատանքը պատառ պատառ... »:

³⁶ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 334:

³⁷ Դեսպան Հենրի Մորգենթաունի պատմությունը..., էջ 231:

մտադրած սոսկալի գործը, միշտ Կիրակի օրերը կ'ընտրեին որովհետև անոնք գիտեին թե քրիստոնեաները այդ օրը հանգիստ կ'ընեն եւ սուրբ կը նկատեն»³⁸:

Ադանայի ողջակիզումը վերապրած և Եղեռնի սարսափներից երկրորդ անգամ տուժած որբը՝ Երվանդ Փոստալջյանը, իր հուշերում հաղորդում է Ադանայի նախկին ամերիկյան որբանոցի հայ սաներին բռնի կրոնավիճակի տեսարանները, մկրտության դրոշմը ջնջելու ծիսակատարության մասին. «Գալիս էին թուրք մարդիկ ու խանումներ, նախ և առաջ երեխաներին բաղնիք տանում **շան կեղտով լվանում, նրա համար, որ մեռոնից ու կրոնքից դուրս գան**, դառնան իսկական թուրք: Հետո կնքահայրը գրկում էր երեխային, և քիրվեն դիոլ-գուռնայի հնչյունների տակ *սունեթ* էին անում (թղթատում): Ոմանց տանում էին հոգեգավակ»³⁹:

Ծիսականացման տարրերից էր տարբեր երաժշտական գործիքների կամ երգերի կատարումը սպանությունների ժամանակ: Խարբերում և Մեգրեում «Որպեսզի մարդիկ չլսեին ճիշերն ու չիմանային տանջանքների մասին, այս ամբողջն արվում էր գիշերը, բանտերի շուրջ կանգնած զինվորները թմբկահարում էին ու շեփոր փչում»⁴⁰: Բողոքական միսիոներուհին՝ Ալմա Յուհանսոնը, փոքր-ինչ կոնտեքստից դուրս է մեկնաբանում երաժշտությամբ ուղեկցվող բռնությունը. զինվորները թմբկահարում ու շեփոր էին փչում ոչ թե որպեսզի պռողեին արարքը (ինչը բնորոշ չէր ի բաց գործող ոճրագործներին), այլ որպեսզի ծիսականացնեին այն:

Հաճախ քրիստոնեական սրբավայրերում էին կատարում սպանությունները. «Թուրք ժանդարմների համար ոչ մի սրբություն չկար. թաքնված զենք փնտրելու պատրվակով նրանք **կողոպտում էին եկեղեցիները, լկտիաբար պղծում խորանն ու սրբազան առարկաները, հայերին ծաղրելու համար նույնիսկ քրիստոնեական ծիսակատարություններ էին կատարում**»⁴¹:

Կրոնավիճակի տեսարանները ըստ վերապրողների հաղորդած տեղեկությունների, սովորաբար կատարվում էր մահվանից անմիջապես առաջ՝ դրանով նպատակ ունենալով հայերին կանգնեցնել դժվար ընտրության առջև. «Ջաբիթը սուրը քաշում է, մոլլան՝ ասում. «Քրիստոնյայի հավատքը թողնում եմ, մահմեդականություն եմ վերցնում»: Մեզ կրկնել կուտային այդ խոսքերը»⁴²: «...որպես դառնաճանաչ Օսմանեան հայրենիքին, դուք բոլորդ կը դատապարտուիք մահուան: Սակայն եթե ձեզմե մեկը իսլամանայ, պատիներով եւ ողջ առողջ Մարտին պիտի վերադարձնենք: Մեռնելու մեկ ժամ ժամանակ ունիք: Պատրաստուեցե՛ք, ձեր վերջին աղօթք-

³⁸ Ճեյքրպարն Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 117:

³⁹ Հայերենը գրական դարձնելու և կապակցված միտք հաղորդելու համար հուշի այս հատվածը որոշ քերականական խմբագրման ենք ենթարկել. Արշալույս Փոստալջյան-Ռամազյան, *Հուշեր իմ հայրիկից (Երվանդ Փոստալջյանի մասին)*, ձեռագիր-հուշ, ՀՅԹԻ ֆոնդեր, ֆ. հ. 129, ք. 8, թ. 93, էջ 24:

⁴⁰ Յուհանսոն Ա., *Արսուրյալ ժողովուրդ. մեկ տարի հայոց պայամությունից*, Ե., 2008, էջ 43, 44:

⁴¹ *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պայամությունը...*, էջ 229, 230:

⁴² Սվազյան Վ., *Հայոց ցեղասպանություն: Ականատես վերապրողների վկայություններ*, Ե., 2011, էջ 245:

ները ըրէ՞ք»⁴³: Կրոնափոխության առաջարկի մասին Ալմա Յուհանսոնն ասում է. «Եվ երբ նստել ու լսում ես բազում փորձությունների մասին նրանց պատմածները, պարզ է դառնում, որ, իրոք, **բոլոր հայերն ընտրության առջև էին դրվել՝ մեռնել կամ ուրանալ Քրիստոսին**, և որ նրանցից շատերը կարող էին խուսափել սարսափելի տանջանքներից, եթե ուզեին մահմեդական դառնալ: Բայց նրանք հավատարիմ մնացին իրենց Աստծուն մի այնպիսի նվիրվածությամբ, որը նրանց տվել էր իրենց անսկուն հավատը: Այդ հավատը նրանց ուժ էր տալիս»⁴⁴:

Փաստորեն հայերին կոտորելը շատ հաճախ կրոնական սխրանք էր համարվում և, հետևաբար, որքան ավելի դաժան կատարվեր այն, ավելի մեծ կլինեին մոլեռանդ ոճրագործի սխրանքը: Լեւիլի Դևիսի հաղորդմամբ. «**Գիշերները թուրքերը երկինք աղոթք էին հղում**, իսկ ցերեկները իրականացնում էին իրենց արյունոտ գործը»⁴⁵: Այս ամենը կատարվում էր «**Ղուրանի վրայ կատարուած երդումով՝ քաղաքին միս քրիստոնեաներէն գաղտնի պահել սպաննողներուն արարքները եւ սպաննուածներուն ճակատագիրը**»⁴⁶:

Հաճախ օտարերկրյա միսիոներները հայերի կրած տառապանքները համեմատում են Ներոն կայսեր ժամանակ տարածված քրիստոնյաների հալածանքների հետ. «...Մենք **կ'ապրինք Ներոնի ժամանակ երբ քրիստոնեաները կը հալածէր...**»⁴⁷: Թուրքերն ու քրդերը նույնիսկ փորձում էին նմանակել Ներոնին. Էնվեր փաշայի պատվին իրականացված հայերի ողջակիզման թատերականացման մի տեսարան է նկարագրում վերապրող Մարի Գրիգորյանը՝ այս անգամ ևս հիշատակելով Ներոնի անունը. «Օր մըն ալ ահա լուր տարածուեցաւ թէ պատերազմական նախարար՝ Էնվեր Փաշան Ռաս-Իլ-Այնէն պիտի անցնի Պաղտատի ճակատը երթալու համար: Չեմ կրնար երեւակայել՝ թէ ո՛վ յղացաւ այդ դիւային ծրագիրը. **հաւաքել տալ բոլոր ջարդուածներու մարմինները եւ պարզել ներոնական տեսարան մը՝ այրել տալով զանոնք**, երբ Էնվեր Փաշան ժամանէր հոս: Ականատեսները ըսին որ՝ ան իր կառքին մէջ ոտքի կեցած անտարբերօրէն դիտած է իրկիզուող մարմինները»⁴⁸:

Մարիա Յակոբսէնը պատմում է մի դերվիշի մասին, որ տապարով 223 հայ էր սպանել, և դա ներկայացվում էր որպես կրոնական սխրանք⁴⁹:

⁴³ Եղբայր Եասենթ Սիմոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 62:

⁴⁴ Յուհանսոն Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 30, 31:

⁴⁵ Դևիս Լ. Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 145:

⁴⁶ Եղբայր Եասենթ Սիմոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 40:

⁴⁷ Ճէյքըպարն Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 303:

⁴⁸ Մարի Գրիգորեան, *Արանայէն Մարտինի թրքական որբանոցը 1909-1918*, խմբ.՝ Բիւզանդ Եղիայեան, 1989, էջ 68. ՀՅԹԻ ֆոնդեր, Բ-8, թպ. 248:

⁴⁹ Ճէյքըպարն Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 353:

Թեոդիկը գրում է Գրգքեսելյան 3 եղբայրների ծիսական սպանության դեպքը, որոնց «... կապեցին և տարին մորթել Թուրքի մը գերեզմանի վրայ»⁵⁰: Ավելին՝ կան դեպքեր, երբ սպանում էին եկեղեցու խորանի վրա⁵¹ կամ մզկիթների դիմաց⁵²:

Արժանահավատ համարելով Հ. Մորգենթաուի խոսքերը⁵³, պետք է նշենք, որ հնարավոր է՝ այսպիսի ծիսական սպանությունների նկարագրությունները գրականությունից և արխիվներից դուրս էին բերվել վերին օղակների կողմից ու հրահանգների թվում տրվել սպանություններն անմիջականորեն իրականացնողներին:

գ) Խաչի հանդեպ անարգանքը, մարդկանց խաչելը և Հիսուս Քրիստոսի անունը շահարկելը

Առանձնահատուկ ատելության նկարագրությունների կարելի է հանդիպել, երբ խոսքը վերաբերում է քրիստոնեական կարևորագույն խորհրդանշանին՝ խաչին: Կտտանքի տարածված ձևերից էր քրիստոնյաներին խաչելը: Թուրքական որբանոցում դասավանդող մի ուսուցիչ նույն որբանոցի հայ որբերին հաճույքով պատմում է, թե ինչպես է տեղի ունեցել հետևյալ խաչելությունը. «... շատ յախումն էր եւ ինչ մեծ ախորժակով չէր պատմեր մեզի՝ **Տիգրանակերտցի հայ առաջնորդին խաչելութիւնը** եւ շնականօրէն կ'ըսէր թէ ոտքերուն եւ ձեռքերուն եղունգները արքանով քաշել է վերջ, միսերն ալ կտրտելով քիչ առ քիչ՝ մեռցուցած են»⁵⁴: Կամ՝ «... պատ. Պետրոսը որ Չնքուշ կը գտնուէր, չարչարանքի ենթարկուած էր ու բանտին մէջ ալ մեռած էր: Ան շատ ազնիւ մարդ մըն էր...Տեղ մը **թուրքերը 13 հոգի խաչեր են:** Անոնց ձեռքերէն, ոտքերէն ու կտորձերէն գամ գամած են: **Մեներեկի պատուելին ալ խաչած են**»⁵⁵:

Խաչելու ընթացքում նաև հիշատակում էին Հիսուս Քրիստոսին. «Որոշ դեպքերում ժանդարմները նրանց **ձեռքերն ու ոտքերը մեխում էին փայտի կտորներին՝ ակնհայտորեն նմանակելով խաչելությանը**, իսկ երբ գոհը հոգեվարքի մեջ էր ընկնում, գոռում էին. «**Դե՛ հիմա քո Քրիստոսը թող գա ու փրկի քեզ**»⁵⁶: Զարմանալով այն փաստի վրա, թե ինչու են հայերը քրիստոնյա, թե ինչու է նրանց Աստվածը բռնի մահվան ենթարկվել, ինչ պատճառ կա այդպիսի «անգոր» էակի հավատալու, թուրքերն ու քրդերը հայերին ենթարկում էին նույն չարչարանքին, ինչ Քրիստոսն էր կրել: Շվեդ միսիոներուհի Ալմա Յուհանսոնը գրում է. «Սա իսլա-

⁵⁰ Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 638, 639:

⁵¹ Եղբայր Եասենթ Սիմոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 92, 93:

⁵² Քրիստոնեություն ընդունած մի թուրքի (մուսուլմանական անունը՝ Փաթլագադե Մեհմեդ, քրիստոնեական անունը՝ Արամ Փաթլագյան) Մեծ եղեռնի ժամանակ ևս ենթարկում են ծիսականացված սպանության՝ քարշ տալով նրան դեպի մզկիթ և մզկիթի դռան առջև անարգանքներով նրան կտոր-կտոր են անում. տե՛ս Գր. Հ. Գալուստեան [Կիլիկեցի], *Մարտշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն*, Լոնկ Այլընտ Սիթի, Նիւ Եորք, 1988, էջ 784:

⁵³ Տե՛ս թ. 37 հղման տեքստը:

⁵⁴ Մարի Գրիգորեան, *Արանայէն Մարտիի թրքական որբանոցը 1909-1918*, խմբ.՝ Բիւզանդ Եղիայեան, 1989, էջ 77. ՀՅԹԻ ֆոնդեր, Բ-8, թպ. 248:

⁵⁵ Ճէյքըպսըն Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 97:

⁵⁶ *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը ...*, էջ 230, 231:

մի զարթոնքն է: Նրանք իրականացրեցին իրենց ծրագիրը դիվային հնարամտությամբ: Շատ անգամ նրանցից կարելի է լսել. «**Հինա թող ձեր Հիսուսը ձեզ օգնի**», և այլն, և այլն: Հաճախ հայերին խաչում էին գյուղերում»⁵⁷, կամ՝ «Հազի ոտքի կանգնելու ուժ ունեցող տարաբախտ քահանան պատին կը կոթնեցնեն: Իրաքանչիւր բազուկէն պարան մը կ'անցընեն, պարանն ալ պատին ագուցուած երկայթէ երկու օղակներու մէջ կը սահեցնեն: Հազի պարանէն կը քաշեն, մեր ազնուասիրտ չարչարեալը օղ կը բարձրանայ, գետնէն 10 սանթիմետր եւ բազուկներէն կախուած կը մնայ: **Խաչելութեան չարչարանքն է այս**»⁵⁸:

Կարապետ Գաբրիկյանի հաղորդմամբ Քեմալիի կիրճի մոտ ժանդարմները 6 տարեկան մի տղայի են խաչում. «**Փայտէ խաչի մը վրայ գամեցին աչքերէն, ձեռքերէն ու ոտքերէն**. յետոյ ժողովուրդին ցուցադրելով պօռացին. **Ահա ձեր Քրիստոսը եւ խաչը. Թող ձեզ ազատէ**»⁵⁹:

Բռնությունների ընթացքում Հիսուս Քրիստոսի անունը հիշատակելը և քրիստոնյաներին, նրանց կրոնն ու Աստծուն ծաղրելը դարձրել էին համատարած և սովորական երևույթ. դա նպատակ ուներ և՛ թուլացնել զոհերի կրոնական հաստատակամությունը, և՛ մյուս կողմից չհետապնդելով որևէ կոնկրետ նպատակ՝ ցուցադրում էր այն հանգամանքը, որ քրիստոնյաների Աստվածը «անկարող» է փրկել, և քրիստոնեությունն էլ «անպիտան» կրոն է՝ ի տարբերություն իսլամի.

«Խարբերդի մէջ շատ մը թուրքեր հայերուն կ'ըսեն.

– **Եթէ ձեր Յիսուսը Աստուծոյ որդին է, ինչո՞ւ համար ձեզ չ'ազատեր մեր ձեռքէն, դուք որ Անոր կը հաւատար:**

– Ո՛չ, կը պատասխանեն հայերը: Մեր կրօնքը ամենէն լաւն է: Ջինքը ուրանալը անելի դժուար է քան թէ մտրակուիլը»⁶⁰:

Խոսուն դրվագ է, թե ինչպես են ոճրագործները պատասխանում մի հայ կնոջ այն հանդիմանանքին, թե ինչու են այդքան դաժանությամբ վարվում իրենց հետ. ոճրագործությունը կատարողների պատասխանը կապված է լինում այն հանգամանքի հետ, որ իրենք կրոնական իրավասություն էին ստացել հայերին կոտորելու համար. «*Գահալէ՛ տէնի... կ'ըմբերանեն. դեռ խօսելու լեզո՞ւ ալ ունիք. Ալլահն ալ, Մարգարէն ալ, Սուլթանն ալ ձեզի պէս խրչանէթ միլլէթի մը ղաիր ըրած են. ձեր նամուսն ալ, ձեր պատինն ալ, ինչք ու ստացուածք, ձեր կեանքն ալ մեր ձեռքը մատնած են. դուք այլեւս ձեր անձին տէրը չէք. Ալլահը մերն է, դուք Աստուած չունիք, մենք ենք ձեր ալլահը, ձեր Աստուածը, ձեր Քրիստոսը. եթէ անոնք ունին զօրութիւն մը, թող գան ազատեն զձեզ մեր *փէնչէներէն...*»⁶¹:*

Անգամ միջականացում էր կատարվում և սիմվոլիկ կերպով համեմատվում էին Մուհամեդի և Քրիստոսի կերպարները՝ որպես հայի ու իսլամադավանի պահապան

⁵⁷ Յուհանսոն Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 53, 54:

⁵⁸ Եղբայր Եասեղ Սիմոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 86:

⁵⁹ Գաբրիկեան Կ., *նշվ. աշխ.*, էջ 507: Խաչելության դեպքեր՝ հատուկ դաժանությամբ կատարված, տե՛ս նույն տեղում, էջ 521, 522:

⁶⁰ Ճէյքըպարն Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 103:

⁶¹ Գաբրիկեան Կ., *նշվ. աշխ.*, էջ 149:

գորություններ, ստեղծվում էին ապոկալիպտիկ լեզբներ, ինչպիսին հետևյալն է. «...Ես միշտ կը պատմեի գալիք դատաստանի սոսկալի դեպքերու մասին, սակայն թուրքերը կ'ըսէին թէ **ինչպէս որ Յիսուս չի փրկեց հայերը այս չարչարանքներու ժամանակ, նոյնը պիտի պատահի նաեւ դատաստանին օրը: Այդ օրը հայերը դուրսը պիտի մնան: Մուհամմետ մեծ ծառի մը տակ պիտի կենայ եւ Մուհամմետ զանոնք պիտի առաջնորդէ, երկինք պիտի մտնեն:** Անոնք կ'ըսէին նաեւ թէ պատերազմէն ետք բոլորը մուհամմետական պիտի դառնային»⁶²: Այս հատվածից պարզ երևում է, որ հայերի կոտորածը ապագայի երկու տեսիլ էր հետապնդում: Նախ, հայերին կոտորելով, թուրքերը կարծում էին, որ մահմեդականությունը հաղթանակելու է քրիստոնեության նկատմամբ, մահմեդականները պատերազմը հաղթելու են, և իրենց «միսիոներությունը» (հավանաբար նկատի ունենալով և՛ սպանությունները, և՛ կրոնափոխությունը) հասնելու էր իր նպատակին: Երկրորդը կրոնական վախճանաբանության ոլորտից է, դատաստանի օրը հետմահու երանության արժանանալու համոզվածությամբ:

Խարբերդում և Մեգրեում մարդկանց խոշտանգելու ժամանակ թմբկահարում էին և ծնծղահարում. Ալմա Յուհանսունը պատմում է. «Հարկ չկա կրկնել, որ շատ մարդիկ այդ խոշտանգումներից մահանում էին: Իսկ այդ ժամանակ զինվորները բղավում էին. «**Դե թող հիմա ձեր Քրիստոսն օգնի ձեզ**»⁶³:

Չեթեներն իրենց սպանելու կարողությունը, մարդկանց ճակատագրեր որոշելը համարում էին ալլահից տրված մի երևույթ, իսկ իրենց զգում էին հայերի նկատմամբ որպես հայերի կյանքն ու մահը տնօրինողներ. «մենք ենք ձեր ալլահը. եթէ ձեր Աստուածը ունի զօրութիւն մը թող գայ մեր ձեռքէն ազատէ»⁶⁴: Նույնի մասին են վկայում Պոլսից Նիկոմիդիա ուղարկված Մեհմետ Ալի անունով մի իթթիհատականի խոսքերը. «**Դուք Աստուած չունիք. ես եմ ձեր Ալլահը, ձեր Աստուածը, ձեր Քրիստոսը եթէ ունի զօրութիւն մը թող գայ ազատէ ձեզ իմ ձեռքէն**»⁶⁵: Նա այս խոսքերով եկեղեցում հավաքված հայերին է կոտորում:

դ) Կրոնական հայիոյանքները, անարգանքը, պիտակավորումները, կոչերը և այլն

Համատարած երևույթներից էր պիտակավորումը. «գյավուր», «շուն», «շուն քրիստոնյա» և այլն: Ահա մի քանի վկայություն այս առնչությամբ. «Թուրքերը քրիստոնյաներին սովորաբար կոչում են մեկ բառով՝ «**շներ**», և դա նրանց համար զուտ այլաբանական հասկացություն չէ. նրանք իսկապես իրենց եվրոպացի հարևաններին ընկալում են որպես շատ ավելի անարժան արարածներ, քան ընտանի կենդանիներն են»⁶⁶: Կոտորածները դեռ չսկսած՝ «Թուրք պաշտօնատարներ, անգամ երեսփոխաններ, սկսան շրջիլ քիւրտ ցեղախումբերու մօտ եւ, բանակին համար

⁶² Ճեյքըպսըն Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 170:
⁶³ Յուհանսուն Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 43, 44:
⁶⁴ Գաբրիկեան Կ., *նշվ. աշխ.*, էջ 180:
⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 452, 453:
⁶⁶ *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը...*, էջ 209:

ուղտեր հաւաքելու պատրուակին տակ, սկսան քարոզել անոնց միակ հասկցած լեզուն. **մահ կիսվորներուն....**»⁶⁷:

Քիւրտենլիք գյուղում «...նոյնիսկ իրենց պզտիկ տղաքը, ինքզինքնուն հասուն մարդու ձեւեր կու տային ու մեր ետեւէն կը պոռային.

– **Կեավոր, քրիստոնեայ շուն...**»⁶⁸:

Կամ՝ «... Քահանան ետ կը կանգնեցնեն.– **Քրիստոնեայ շահ լակոտ**, կը պոռան երեւին, հիմա ալ **քեզ քու Տիրոջդ պէս պիտի ընենք**»⁶⁹:

Պիտակավորումը և թշնամանքը տարածված էին նաև մուսուլմանների երեխաների մեջ, որոնք ավագներից սովորել էին «գլավոր» ոչնչացնելը սեփական պարտքը համարել. «Հովհաննեսը մի դուռ ծեծեց՝ ողորմություն խնդրելու: Բաց արին դուռը, երկու թուրք տղաներ Հովհաննեսին քարշ տալով ներս տարան ու ծեծում էին ասելով. «**Գլավոր, քեզ պիտի սպանենք**...»⁷⁰:

Հետաքրքիր է, որ թուրքական «մանկավարժությունն» արգելում էր թրքացման և իսլամացման ենթարկվող հայ երեխաներին կոչել գլավոր. «...մեզ կոչեցին **մէօհ-դէտի, բայց կեավոր** բառը խստիւ արգելուած էր...»⁷¹:

ե) Քրիստոնեական սրբությունների և սրբավայրերի հանդեպ կրոնական վանդալիզմի դրսևորումները

Անարգանքը քրիստոնյաների սրբավայրերի հանդեպ երևում է այն դեպքերից, երբ եկեղեցիները նպատակադրված վերածում էին հասարակաց տների՝ աղջիկներին բռնությամբ ենթարկելով սեռական ստրկության⁷²: Հայտնի են հայկական եկեղեցիները որպէս հայերից խլված ապրանքը պահելու վայր գործածելու⁷³, եկեղեցիների վրա թուրքական դրոշակ պարզելու⁷⁴, եկեղեցիների զանգերի փոխարեն շներ կախելու մասին վկայություններ⁷⁵: Եկեղեցիների մետաղներն օգտագործում էին փամփուշտներ պատրաստելու⁷⁶, իսկ քարերը՝ զինվորական շենքեր ու փողոցներ սալարկելու համար⁷⁷, վաճառում էին ծիսական թանկարժէք առարկաները, Ս.

⁶⁷ Եղբայր Եասենթ Սիմոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 36:

⁶⁸ Ճէյքըպարն Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 171:

⁶⁹ Եղբայր Եասենթ Սիմոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 86: Մաթթա Քրոն վարդապետին կոչում են «շուն քրիստոնյա», կտտանքների ու ֆալախայի են ենթարկում (Եղբայր Եասենթ Սիմոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 84, 85):

⁷⁰ Արշալույս Փոստալյան-Ռամազյան, *Հուշեր իմ հայրիկից (Երվանդ Փոստալյանի մասին)*, ձեռագիր հուշ, ՀՅԹԻ ֆոնդեր, ֆի 129, ք. 8, թպ.93, էջ 24:

⁷¹ Մարի Գրիգորեան, Ատանայէն Մարտինի թրքական որբանոցը 1909-1918, խմբ.՝ Բիւզանդ Եղիայեան, 1989, էջ 72, Բ-8, ՀՅԹԻ ֆոնդեր, Բ-8, թպ. 248:

⁷² Անտոնեան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 111:

⁷³ Գարիկեան Կ., *նշվ. աշխ.*, էջ 563:

⁷⁴ Ճէյքըպարն Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 70:

⁷⁵ Ակունի Ս., *Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը*, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 166:

⁷⁶ Ճէյքըպարն Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 141:

⁷⁷ Գարիկեան Կ., *նշվ. աշխ.*, էջ 562:

Մեղանի վրայի սպասքը, իրերն ու կտավներն օգտագործվում էին կենցաղային այլևայլ նպատակներով:

Թեոդիկը հաղորդում է բազմաթիվ դեպքեր սրբավայրերի, քրիստոնեական աստվածապաշտության պարագաների հանդեպ անարգանքի վերաբերյալ. «Մեր մենաստաններուն նահատակ եկեղեցականները ցուցակագրումի ընթացքին, անլորդ չըլլայ յիշատակել նաև անոնց ծառայած սրբատեղիները, որոնք պղծուեցան ու թալանի մատնուեցան իրենց թանկարժէք հնութիւններով: Գլակայ վանքը, զոր օրինակ, ամէնէն հարուստներէն մին կը նկատուէր, ուր ձեռագիր հին մատեաններէ գատ՝ կային բազմաթիւ արծաթ եւ ոսկի մասուքներ, սկիհներ, խաչեր, սաղաարտներ, եւ այլն, մեծ մասամբ գոհարակոտ եւ սրբազնաստուր նշխարներով, նաև ոսկեդիպակ շուքատ, վարագոյր եւ շուշիայ, իրենց դարաւոր պահուածքին մէջ անեղծ եւ առարկայ եւրոպացոց խոր հիացումին: Ատոնք **բոլոր ապշուպուեցան վանտալի ձեռքերով եւ մկրատուելով՝ ծառայեցին իբր շավար եւ կեղտաշոր Քիւրտ գեղջկուհիներու: Մագաղաթեայ գրչագիր Աւետարաններու էջեր պատառ-պատառ նետուեցան կոյանոց** եւ խել մը անստգիւտ հնութիւններ արժանագին խլուելով ձեռքէ ձեռք՝ լեցուեցան սնտուկներու մէջ, զորս Պալքանցուկը հեղինակ կրեց աւագակներու որջը՝ Գերմանիա, հայապատկան այդ գողոններով պետական թանգարաններ ճոխացնելու համար... Ս. եկեղեցականաց շիրիմներ քակուեցան անխնայ եւ իրենց վրայի մետրոպեան տառերը տաշուելով՝ գացին զարդարել «գօնագ»-ներու (ապարանքների-Շ. Խ.) բակեր ու ճեմիշներ (զուգարաններ-Շ. Խ.), միշտ իբր նախատինք Քրիստոնեութեան»⁷⁸:

Քեմախի եկեղեցում օրերով պահվելուց հետո հայ երիտասարդներ. «... միահաղոյն սուրէ անցուեցան: Էրզրումցի խուժանը՝ տաճարներէ շոպած մեր խաչերուն ու Աւետարանին հանդէպ ցոյց տուաւ այն միեւնոյն անոպայ ընթացքը՝ զոր այլուր ունեցեր էին ազգակիցներ, **հեթանոսաբար նախատած ըլլալու համար Քրիստոնէութիւնը**, այսինքն՝ կոտորել, պատռտել ու կոխկոտել զանոնք եւ նետել աղբիւսքի մէջ՝ հայհոյալից բացազանչութիւններով, մահատազնապ անձկութեան մատնուած Հայութեան աչքին առջեւ»⁷⁹:

Բազմաթիվ էին նաև քրիստոնեական գրականության հանդեպ անարգանքի դրսևորումների մասին. «Դաշտին երեսը, աղիւսներու մէջ բազմաթիւ Հայերէն գրքեր պ – մասնաւորապէս Աստուածաշունչ գիրք եւ Աւետարան. Ցանուցիր, բզըքտուած: Թուրք, քիւրտ լաճեր կեւավորի այդ **քիթապները կը զարնեն գետնոց-գետին, ցեխերու մէջ աղբիւսէ աղբիւս կը խօթեն, կ'ոտնահարեն, պատառքնծիկ ըրած՝ հովին կուտան:** Հայ քաղաքակրթութիւնը, Հայ միտքը, Հայ հանճարն է, որ նախատինքներու, թուքի, մուրի կ'ենթարկուի»⁸⁰:

⁷⁸ Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 143, 144:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 215:

⁸⁰ Գաբրիելեան Կ., *նշվ. աշխ.*, էջ 233:

Այն ամենը, ինչ կապված էր քրիստոնյաների հետ, բնաջնջման ենթակա էր, անգամ նրանց պատկանող կենդանիները⁸¹:

գ) Հայերի կրոնաժխական վարքի դրսևորումներ

Դժվարին իրավիճակում՝ թե՛ կրոնափոխության և թե՛ մահվան սպառնալիքի ժամանակ հայերը ցուցաբերում էին յուրահատուկ կրոնահոգեբանական վարք, որոնց բացատրությունը պետք է գտնել ամենատարբեր գիտակարգերի օգնությամբ: Կան բազմաթիվ վկայված դեպքեր, երբ հայերը կյանքի սահմանային իրավիճակներում կրոնաժխական իմիտացիաներ են անում: Մարդիկն թուրքական որբանոցի հայ որբերը իսլամացման պայմաններում էլ կարողանում են գտնել քրիստոնեական ծեսերի, սրբազան արարողությունների սիմվոլիկ փոխարինումը: Մասնավորապես, շատ խոսուն է նրանց կողմից Ս. Հաղորդության խորհրդի հետևյալ իմիտացիան՝ նմանակումը. «Ու տարօրինակ կերպ մըն էր նաեւ մեր հաղորդութիւն առնելը: Ագապիւն, որ Խատիժէ կը կոչուէր, ելաւ մեր որբանոց-եկեղեցիի Ս. Խորանի պատէն ծեփի կտոր մը փրցուց, փշրեց, վրան «Յանուն Հօր եւ Որդւոյ...» արտասանեց ու բաշխեց մեզի, ու **մենք այդ փշրանք մասերով հաղորդուեցանք, գորացանք**»⁸²:

Առանձնահատուկ ուշադրություն է գրավում հոգևորականների կողմից հողը որպես վերջին հաղորդություն օգտագործելու ֆենոմենը. այս արարք-խորհուրդը հոգևորականները կատարում են գուցե միմյանցից օրինակ վերցնելով, գուցե սկսմամբ: Ներսես եպս. Դանիելյանն իր «Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու» գրքի մեջ պատմում է Տ. Պետրոս քահանա Քեշիշյանի մասին, որին առաջարկում են իսլամ ընդունել, որ ազատվի մահից, սակայն 80 տարեկան ծերունին ասում է, որ «...նախամեծար կը համարի այս գույումի ու գալըմի երկրէն երկինք փոխադրուիլ մահուամբ, քան կրօնափոխ ըլլալ...ու հազիւ քահանան ծնրադրած, գետինէն **քչիկ մը հող առնելով բերանը՝ իբր հաղորդութիւն, վերջին աղօթքը կ'արտասանէ**, արդէն մեր «հայրենասեր», բայց հակասահմանադրական զինուորները տեղն ու տեղը գնդակահար կ'ընեն զայն ու ստով ալ չգոհանալով՝ կամ մոլեռանդ կրքերնին չյագեցնելով կը սկսին սուինով ծակծկել անոր անշնչացած մարմինը, որուն արիւնոտ ու սուինահար Մաշտոցը ինձ յանձնուեցաւ յետոյ»⁸³: Նույնը պիտի աներ Ներսես եպիսկոպոս Դանիելյանը Եղեռնի ժամանակ. «Եռզրատի 472 երեւելի հայերէ բաղկացած առաջին կարաւանը ճամբայ կը հանուի 26 Յուլիս 1915ին՝ Եռզրատ-Զիլէ ուղիով: Այս կարաւանին մէջ էին Եռզրատի առաջնորդներ՝ Ներսէս Եպս. Դանիելեան, քահանաներ, ուսուցիչներ, մտաւորականներ, բժիշկներ, դեղագործներ, վաճառականներ եւ այլ երեւելի հայեր: ...Ճանապարհին հէք առաջնորդը կը խնդրէ կարաւանը վարող թուրք ոստիկանէն, թոյլատրել վայրկեան մը կանգ առնել աղօ-

⁸¹ «Կեալուորին հակիթն ալ ջախջախեցէք, ռոնահարեցէք, կ'ըսէին, չըլլայ որ մէջէն արաղաղ ելլէ, արու արմատ դուրս գայ» (Գաբիկեան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 248):

⁸² Մարի Գրիգորեան, *Արանայէն Մարտինի թրքական որբանոցը 1909-1918*, խմբ.՝ Բիւզանդ Եղիայեան, 1989, էջ 97, ՀՅԹԻ ֆոնդեր, Բ-8, թպ. 248:

⁸³ Ներսէս Եպս. Դանիելեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 58, 59:

թելու համար: **Գետինէն քիչ մը հող առնելով, իբր հաղորդութիւն բերանը կը դնէ ու իր վերջին աղօթքը կ'ընէ»**⁸⁴: Թեոդիկի հաղորդմամբ այս արարքը կատարում է նաև Աշոտ քահանա Ավետյանը⁸⁵:

Կաթողիկէ եկեղեցու երանելիների շարքում դասված մարտիրոս Իգնատիոս եպիսկոպոս Մալոյանի տարագրության վերաբերյալ հետևյալն է պատմվում. «Եւ երբ Մամտուի Պէյի զինուորները կը հեռանան, Առաջնորդը եւ հաւատացեալները կ'աղոթեն Աստուծոյ պաղատագին, օգնութիւն աղերսելով Անկէ, որ նահատակութեան շնորհքը ընդունին: Ապա **Մալոեան Գերապայծառը կը սրբագործէ հացը, քահանաները սուրբ մասնիկները կը բաշխեն հաւատացեալներուն:** Այս երկնային արարողութեան դէպքին ականատես զինուորները կը պատմեն, թէ լոյսի թանձր ամպ մը ծածկեց Քրիստոսի մարտիկներու փաղանգը, զանոնք ամբողջովին թաքցնելով զինուորներուն աչքերէն: Անուշահոտ բուրմունք մը տարածուեցաւ բոլորին վրայ: Ամէնքը հիացան տեսնելով հրճուանքի, ուրախութեան եւ խաղաղութեան նշանները, նահատակութեան պատրաստ այս մարդոց դէմքերուն վրայ»⁸⁶:

Հետևյալ դեպքը վերաբերում է ոչ թե հաղորդությանը, այլ խաչափայտի մասունքին, որ փոխարինում է Հաղորդության Հացին: Խոսքը Տեր Գաբրիել Քաթմարճյանի մասին է. «Ողբացեալը օր մ'առաջ, նախագգալով իր մօտալուտ վախճանը, **ս. Խաչի մասունքը**, զոր իր վրան կը կրէր, **մանր մանր ըրած էր եւ կու տուած էր**, ամէն սրբապղծութեան առաջքը առնելու համար»⁸⁷:

Հողը որպէս վերջին կերակուր գործածելու օրինակ է հայ ուսուցիչ Կարապետ Ավագյանի վերջին խնդրանքը. նա խնդրում է ոչ թե իրեն հաց տալ, այլ մի պտղունց հող՝ իբրև սրբություն, քանի որ ինքը տեսավ հայի խաչելությունը և ապա երանի է տալիս նրանց, ովքեր կտեսնեն հայի հարությունը ապագայում⁸⁸:

* * *

Վերը ներկայացվածով բռնությունների ու սպանությունների կրոնական երանգավորում ունեցող վկայությունները չեն սահմանափակվում. Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող հուշագրություններում, վավերագրերում ու փաստաթղթերում դրանք բազմաթիվ են: Հավաքվեցին և թեմատիկ դասակարգման ենթարկվեցին մի շարք խոսուն օրինակներ, որտեղ երևում է կրոնական գործոնի դերակատարությունը՝ որպէս Եղեռնն իրագործող զանգվածների կարևոր մղիչ ուժ:

⁸⁴ Ներսէս եպս. Դանիէլեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 20:

⁸⁵ Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 226:

⁸⁶ *Իգնատրիոս Մալոյեան. մարդը եւ նահապարակը...*, էջ 47:

⁸⁷ Եղբայր Եսանթ Սիմոն, *նշվ. աշխ.*, էջ 73:

⁸⁸ Կարապետ առագ քահանայ Գալֆաեան, *Գիրք Ելից հայոց*, Պէյրութ, 1955, էջ 236:

ԲՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԻՍԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ՄԵԾ
ԵՂԵՌՆԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

Շուշան Խաչատրյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այս ուսումնասիրությամբ վեր է հանվում Հայոց ցեղասպանության ընթացքում տեղի ունեցած բռնությունների և սպանությունների ծիսականացման երևույթը: Ծիսականացումը դիտարկվում է որպես Հայոց ցեղասպանության իրականացման կրոնական գործոնի խոսուն օրինակ: Հիմնականում անդրադարձ է կատարվում հոգևորականների հանդեպ բարբարոսության դրսևորումներին, բռնությունների ծիսականացմանը, ծիսական սպանություններին, Եղեռնի ժամանակ խաչն անարգելուն, մարդկանց խաչելուն, Հիսուս Քրիստոսի անունը շահարկելուն, կրոնական հայիոյանքներին, անարգանքին, պիտակավորումներին, կոչերին, քրիստոնեական սրբավայրերի հանդեպ կրոնական վանդալիզմին: Առանձին ուշադրության նյութ է հանդիսացել հայերի կողմից իրականացված ծիսական արարքների վերհանումը, մասնավորապես Հաղորդության խորհրդի իրականացում-նմանակումը Մեծ եղեռնի ժամանակ:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, կրոնական գործոն, բռնություն, կտտանքներ, ծիսականացում, զոհաբերություն:

RITUALIZATION OF VIOLENCE AND MURDERS DURING THE ARMENIAN
GENOCIDE

Shushan Khachatryan

SUMMARY

This study is about the ritualization of violence and murders during the Armenian Genocide. Ritualization is regarded as one of the most vivid components of the religious factor of the Armenian Genocide. The key points to which reference is made are as follows: the outbursts of barbarism towards Armenian Clergy, the ritualization of violence, ritual murders, the cross during the Armenian Genocide (insults against the cross, crucifixion of the Armenians), speculation of the name of Jesus Christ, religious oaths, insults and appeals, labelings, acts of vandalism against Christian religious sites and shrines. Separate attention is put on the reaction of persecuted Armenians in the form of ritual acts, particularly - the phenomenon of imitation of the Sacrament of Holy Communion.

Keywords: Armenian Genocide, religious factor, violence, tortures, ritualization, sacrifice.

РИТУАЛИЗАЦИЯ НАСИЛИЙ И УБИЙСТВ ВО ВРЕМЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Шушан Хачатрян

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании изложены некоторые проявления феномена ритуализации насилий и убийств во время Геноцида армян. Ритуализация рассматривается как один из наглядных примеров религиозного фактора в осуществлении Геноцида армян. Рассматриваются случаи зверств в отношении армянского духовенства, насилия и ритуализации, ритуальных убийств, осквернения креста, распятия армян, ругани в адрес Иисуса Христа, религиозных оскорблений, акты вандализма в отношении христианских святых мест и святынь. Отдельное внимание уделяется реакции преследуемых армян в виде ритуальных действий, в частности - имитации Таинства Причащения.

Ключевые слова: Геноцид армян, религиозный фактор, насилие, пытки, ритуализация, жертвоприношение.